

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
MATICA SERBICA
CLASSIS LITTERARUM
ARCHIVUM PHILOLOGICUM ET LINGUISTICUM

Покренут 1957. године
До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:
Др Миливој Павловић (1957–1960), др Рудолф Коларић (1961–1962),
академик Павле Ивић (1963–2000), академик Александар Младеновић (2001–2009),
академик Јасмина Грковић-Мејџор (2010–)

LIX/1

Уредништво:
Др МИЛИВОЈ АЛАНОВИЋ, Др НАДА АРСЕНИЈЕВИЋ, Др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈѢОР,
Др ДРАГА ЗЕЦ, Др ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ, Др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ,
Др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ, Др МАТО ПИЖУРИЦА, Др МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ,
Др ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ, Др СВЕТЛАНА М. ТОЛСТОЈ, Др ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА, Др БЈОРН ХАНСЕН

Collegium redactorum:
Dr MILIVOJ ALANOVIĆ, Dr NADA ARSENIJEVIĆ, Dr JASMINA GRKOVIĆ-MAJOR,
Dr BJÖRN HANSEN, Dr GERHARD NEWEKLOWSKY, Dr SLOBODAN PAVLOVIĆ,
Dr DRAGOLJUB PETROVIĆ, Dr MATO PIŽURICA, Dr MILORAD RADOVANOVIĆ,
Dr VLADISLAVA RUŽIĆ, Dr SVETLANA M. TOLSTOJ, Dr ZUZANNA TOPOLIŃSKA, Dr DRAGA ZEC

Главни и одговорни уредник:
Академик ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈѢОР

ISSN-0352-5724 | UDK 80/81(082)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

LIX/1

НОВИ САД
2016

Владан Јовановић

ВЕЗАНЕ ОСНОВЕ ДОМАЋЕГ (СЛОВЕНСКОГ) ПОРЕКЛА У МОРФЕМСКОЈ И ТВОРБЕНОЈ СТРУКТУРИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

У раду се анализирају речи са везаним основама домаћег (словенског) порекла из угла њихове морфемске и творбене структуре. Уз морфемску и творбену анализу речи, дат је осврт и на друга питања, као што је питање промена у морфемској структури речи, одређење термина *везана основа* према другим мање или више сродним појмовима и терминима итд.

Кључне речи: везана основа, морфемска структура, творбена структура, савремени српски језик.

The article analyzes the words with bound bases of the Serbian (Slavic) origin in terms of their morphemic and word-formation structure. After the morphemic and formative structure, the article gives a brief overview of other issues such as the issue of changes of the morpheme structure of words, the definition of the term *vezana osnova* to other more or less similar concepts and terms, etc.

Keywords: term *vezana osnova*, morphemic structures, formative structure, contemporary Serbian language.

1. Увод. Појам *основа* налази се у центру синхроне творбе речи. То је главни везивни елемент од којег се полази при утврђивању творбеног односа између мотивне речи и творенице. При томе, морфемски састав речи, уз основу односно корен речи, незаобилазан је у творбеној анализи. Морфемска и творбена анализа често су неодвојиве, при чему прва неретко захтева утврђивање промена у морфемској структури речи.

Термин *везана основа* у науку о језику увео је руски лингвиста Г. О. Винокур (рус. *связанная основа*) (в. Винокур 1959; ШАНСКИ 2010³: 136; Энци. сл., под коренъ). Тим термином означио је основе које увек долазе у речима са другим творбеним елементом – префиксом, суфиксом или у сложеницама са неком другом основом – задржавајући, у одређеном степену, опште појмовно значење које се може разазнати у речима које конкретна основа повезује. Насупрот везаним, слободне основе примарно припадају простим, неизведеним речима. Тако су слободне основе, у ствари, основе у речима типа *рад*, *радији*, *радник*; *даји*, *иодаји*, *издаји*, *иредаји*; *машија*, *машијаји*, *машијовијоси* итд., док су везане основе оне које се у више од једне речи јављају у споју са афиксом домаћег или страног порекла, а никада (или готово никада) као самосталан склоп: *прибавити*, *набавити*, *добавити*, *избавити*, односно *сиремити*, *доиремити*, *оиремити*, *оти́ремити* итд.

* Рад је писан у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (бр. 178009), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Творбено гнездо речи са везаним основама може бити мање или веће, али да би се о речима са везаним основама говорило, неопходно је да постоје најмање две речи са истим везаним елементом и да се, са становишта синхроне анализе, такве основе не налазе у саставу просте, неизведене речи. Према увиду у домаћу литературу, приметили смо да везаним основама још увек није посвећено довољно пажње, иако се ради о важном језичком материјалу за разумевање и објашњење појава у морфемској и творбеној структури речи српског језика. Наш средишњи циљ је, стога, подробнија морфемска и творбена анализа речи с везаним основама. Полазећи од онога што је у српској и широј славистичкој литератури о овом проблему казано, пажњу смо такође усмерили на одређење термина *везана основа* и на друге мање или више сродне појмове и термине.

Примарни корпус за ово истраживање чине речи ексцерпирани из великих описних речника – РСАНУ и РМС. Према потреби, поједина значења речи проверавали смо у контекстима добијеним из других писаних извора, пре свега из стручне литературе и других речника (в. на крају у списку цитиране литературе). У раду нисмо тежили потпуној презентацији примера, јер би у чланку овог обима то било неизводљиво, али смо настојали да издвојимо везане основе оних речи које припадају савременом књижевном српском језику. Метод који смо применили у истраживању јесте анализа језичког материјала на трима плановима: морфемском, творбеном и семантичком. Основе су појединачно разматране у оквиру посебних целина (пасуса), који садрже следеће елементе: 1) везану основу у примарном облику, 2) њену аломорфну форму (уколико је има), 3) речи са везаном основом, 4) семантику, тј. утврђивање општег појмовног значења везане основе у случајевима када је она прозирна; тамо где је било потребе, уз опис конкретне основе давани су и други подаци везани за етимологију, историјске промене, те лексичке паралеле у другим словенским језицима.

2. Терминолошко одређење појма ‘везана основа’ и изученост проблема у домаћој литератури. Прегледајући домаћу граматичку литературу у којој се проблему везаних основа приступа са мањом или већом пажњом, приметили смо да се још увек није усталио и преовладао једнозначни термин којим би се појам ‘везана основа’ стриктно одвојио од других појмова. Наиме, у литератури се уочава извесна разлика у употреби појма ‘везана основа’ у зависности од тога да ли се ради о основама домаћег порекла или о основама страног порекла које чине први или други део сложеница. За случајеве домаћих основа у префиксираним глаголима употребљава се термин *везана основа*, док се за везане основе страног порекла у сложеницама чешће употребљавају други термини. На то је већ скренута пажња у ранијем нашем истраживању (в. Јовановић 2013), у којем су предмет анализе биле везане основе страног (грчко-латинског) порекла у именичким сложеницама. У поменутом раду наглашено је да је термин *везана основа* функционалнији од конкурентних термина страног порекла, као што су *афиксоид* или, конкретније, *префиксоид* и *суфиксоид*. Поред тога, термин *везана основа* је традиционалан и широко заступљен не само у домаћој него и у широј словенској

литератури.¹ Термини *префиксоид* и *суфиксоид* могу се пак успешно применити у конкретној анализи када се акценат ставља на редослед места на којем се везана основа налази у сложеници (Јовановић 2013: 298–299).

Термином *везана основа* најчешће се, дакле, означава коренски део речи са лексичким значењем, који се никада не јавља самостално, већ као творбени елемент у саставу двеју или више речи. Према пореклу, везане основе могу бити везане основе домаћег (словенског) порекла и везане основе страног (интернационалног) порекла. Ова подела у доброј мери одражава и различитост творбених типова речи са везаним основама, као и начине њиховог грађења. У првом случају ради се превасходно о твореницама са префиксом (*подвалиици, превалиици, провалиици, развалиици, допремиици, опремиици, спремиици*), док се у другом случају ради о сложеницама са везаном основом у првом делу сложенице (*аеро-, аудио-, демо-*) или другом делу сложенице (*-лоџ, -лоџија, -џрафија*). При томе, неке везане основе страног порекла могу се у истом лику јавити у првом и у другом сложеничком делу, на пример *филанџијер*, *филхелен*, односно *славенофил*, *русофил* итд. У домаћој литератури проблем везане основе најчешће се тичао основа грчког и латинског порекла, које се налазе у првом или у другом делу сложених речи, а много мање везаних основа домаћег порекла. Ову чињеницу није тешко објаснити имајући у виду то да су везане основе грчког и латинског порекла интернационалне лексичке компоненте са продуктивним дистрибутивним својством у српском језику, као и препознатљивим морфемским обликом и значењем. Оно што спаја везане основе као терминоелементе грчког и латинског порекла, на једној страни, и везане основе домаћег порекла, на другој страни, то је морфемска несамоствалност на нивоу речи и поседовање лексичког значења на нивоу морфеме. Терминоелементи страног порекла примарно учествују у творби сложеница са страном или домаћом основом. Везане основе страног порекла по правилу припадају терминолошким системима наука и струка, а секундарно се јављају у творби новијих речи са експресивном компонентом значења, неретко и жаргонски обојеним (в. Јовановић 2013). Насупрот њима, речи са везаним основама домаћег порекла припадају основном, функционално немаркираном лексичком слоју српског језика. Због својих диференцијалних особина у погледу грађења, порекла и функционалности припадности, као и уопште у погледу постојаности у лексичком систему српског језика, везане основе домаћег (словенског) и страног порекла морају се посебно (одвојено) анализирати.

У *Творби речи српског језика* И. Клајна о везаним основама домаћег порекла говори се искључиво у категорији глагола (Клајн 2002: 242–244). Њих, међутим, има и у другим врстама речи. У овој књизи међу речи са везаним основама убројени су и глаголи који, заправо, немају основу (корен): *ући, доћи, поћи* и др. (в. Клајн 2002: 243). У *Творби ријечи у хрватском књижевном језику* Стјепана Бабића (1986: 477) такође се о везаним основама домаћег порекла говори само у оквиру категорије глагола. У раду Р. Драгићевић (2014)

¹ Не само у домаћој, него и у словенској лингвистици термином *афиксоид* се понекад означавају једнако везане основе било да су домаћег или страног порекла, само уколико су носиоци лексичког значења својственог правим речима и уколико представљају структурни елемент творбеног модела (в. Шански 2010³).

појам ‘везана основа’ споменут је у светлу питања о њеном семантичком потенцијалу, и изнето је мишљење да „посматрано из угла савременог језика, неке од везаних основа чувају слабије, а неке боље опште значење” (237, у напомени). Акцент у овом раду стављен је на улогу префикса у очувању или губљењу неких старих глагола у савременом српском језику, док су везане основе и њихова продуктивност у различитим врстама речи остали изван интересовања, што је у поменутом раду експлицитно и казано (в. ДРАГИЋЕВИЋ 2014: 237).

Везане основе домаћег (словенског) порекла у речима савременог српског језика у знатној мери представљају континуанте некадашњих слободних основа. У одређеној мери, оне су задржале и садржај некадашњих основа, односно пренеле га на друге везивне елементе са којима образују целину речи. Оно што се на синхронном плану показује као везана основа у речима претрпело је судбину промена у морфемској структури некадашњих основа или речи. Промене у морфемској структури не тичу се само основа, већ и других творбених и морфолошких елемената. Због тога ћемо се пре саме анализе осврнути на проблем промена у морфемској структури речи.

3. ПРОМЕНЕ У МОРФЕМСКОЈ СТРУКТУРИ РЕЧИ. Начелно се може говорити о двама типовима промена у морфемској структури речи. Једна је површинске, „материјалне” природе јер подразумева неку језичку промену у историји речи, на пример одређену гласовну алтернацију (*слњње* > *сунце*), док је друга дубинска, „нематеријална”, подстакнута променама у семантици, односно променама у корену или основи речи. За тему о којој пишемо релевантна је друга поменута промена. У литератури је издвојено неколико процеса промене морфемске структуре речи (в. ШАНСКИ 2010³: 174–251), од којих су за актуелну тему најважнији *морфолошка айсорпција* (рус. морфологическая абсорбция) и *скраћење*.

Када је Г. О. Винокур објашњавао везану основу *вои-* у руском језику, која се данас јавља само у речима типа *воин*, *война*, *войско* и др., нагласио је да „не так было в древнерусском языке, пока употребительно было слово *вои*, равное по значению нынешнему *воин*” (Винокур 1946: 327). У овом примеру ради се о морфолошкој апсорпцији, тј. првобитна основа се проширила на рачун суфикса чинећи тако нову основу. Овоме се могу додати примери у српском језику као што су: *сунце* (стари деминутив на *-все* **ѕьln-все* је изгубио деминутивну семантику, па се творбена основа проширила на рачун некадашњег деминутивног суфикса), *йалац* (суфикс *-ац* је по пореклу деминутивни суфикс, а данас део основе), затим *ййица*, *улица* (*-ица* је такође по пореклу суфикс, а данас део основе) итд. Морфолошкој апсорпцији супротан процес јесте упрошћавање првобитне основе, као нпр. у речима *йић* < *ййић*, *йица* < *ййица*, одатле *йичица* итд.

Класичан пример којим се илуструје промена у морфемској структури речи јесу глаголи *обуйи* и *изуји* (уп. Винокур 1959). Ако изузмемо префикс и инфинитивни наставак, остаје *-у-* као корен или основа.² У савременом

² Према М. Фасмеру псл. **ob-uti* (обуть), **jъz-uti* (изуть) у сродству је са литванским *aiti* „носити обућу, обувати се” (ФАСМЕР 1986, под обућу).

српском језику садржај префикса се слио у основу, па се речи *обуџи* и *изуџи* данас узимају као просте, неизведене. Тако се семантика основе (корена) -у- током времена „спојила” са садржајем творбене морфеме – префиксима *об-* и *из-*. Због тога се ови глаголи са становишта савремене синхроничке анализе данас описују као прости и нерашчлањиви.

4. МОРФЕМСКА АНАЛИЗА РЕЧИ СА ВЕЗАНИМ ОСНОВАМА ДОМАЋЕГ (СЛОВЕНСКОГ) ПОРЕКЛА. О везаним основама, као што смо већ истакли, може се говорити тек када се јаве најмање у двама речима. Погледајмо сада на који су се начин везане основе у српском језику морфемски и творбено повезале са другим деловима речи у неодвојиву лексичку целину.

Везана основа *-бав-* јавља се у глаголима свршеног вида: *набавиџи*, *добавиџи*, *обавиџи*, *џрибавиџи*, *избавиџи* итд. За разлику од ових глагола, који су врло учестали у српском језику, у РСАНУ је забележено значење у неповратној форми глагола *бавиџи* ‘набављати, добављати’, али је глагол потврђен само двама примерима из 19. века, уз напомену о његовој реткој употреби. Везана основа *-бав-* са интерфиксом *-ља-* (*-бављаџи*) јавља се у глаголима несвршеног вида искључиво са префиксима: *добављаџи*, *избављаџи*, *набављаџи*, *обављаџи*, *џрибављаџи* итд.

Везана основа *-вал-* налази се у следећим речима: *завалиџи*, *навалиџи*, *одвалиџи*, *џовалиџи*, *џодвалиџи*, *џревалиџи*, *џровалиџи*, *развалиџи*, *свалиџи*, *увалиџи*, а одатле и у изведеницама *одвала*, *џрвала*, *џровалија*, *џрвалник*, *развалина* итд. Према наведеним облицима глагола свршеног вида стоје глаголи несвршеног вида, такође са везаном основном *-ваљ-* и интерфиксом *-ива-*: *заваљиваџи*, *наваљиваџи*, *одваљиваџи* итд. У семантичком садржају свих ових глагола уочава се заједничка семантема ‘одсечан, силовит покрет у одређеном правцу’, што показује да везана основа независно од префикса чува у одређеној мери семантички садржај и семантички потенцијал. У српском језику нема глагола **валиџи* који би представљао творбenu базу префиксираним глаголима.

Везана основа *-вед-/-(в)јед-* (аломорф *-веџ-/-(в)јеџ-*) налази се у речима: *џриџоведџи* / *џриџовиједџи*, *џроџоведџи* / *џроџовједџи*, *исџоведџи* / *исџовиједџи*, затим у изведеницама: *џриџовеџка* / *џриџовијеџка*, *џроџовед* / *џроџовјед*, *исџовесџ* / *исџовјесџ* итд.³

Везана основа *-вес¹-* (аломорф *-вед-*) од глагола *вџсти*, *вџдџм* у савременом српском језику налази се у глаголима свршеног вида са префиксима: *довџсти* (доведем), *извџсти* (изведем), *навџсти*, *одвџсти* (одведем), *џовџсти*, *џревџсти* (*се*) (преведем (*се*)), *џривџсти*, *џровџсти* (*се*) (проведем (*се*)), *развџсти* (*се*), *свџсти* (*се*), *увџсти* (*се*) итд. У РСАНУ забележен је глагол *вџсти* за ознаком заст. у значењу ‘водити, доводити’. Потврђен је трима примерима из С. М. Сарајлије, П. П. Његоша и Б. Будисављевића.

Везана основа *-вес²-* (аломорф *-вез-*) у савременом српском језику долази код глагола само са префиксима: *довџсти* (*се*) (довезем (*се*)), *извџсти* (*се*) (извезем (*се*)), *одвџсти* (*се*) (одвезем (*се*)), *џревџсти* (*се*) (превезем (*се*)) итд. Опште појмовно значење односи се на радњу кретања превозним средством.

³ О континуантима псл. **vĕdĕti* ‘знати’ у словенским језицима в. у Фасмер 1986, под *ведать*.

Везана основа *-вик-* налази се у глаголима свршеног вида *ѣривикнуѣи*, *навикнуѣи*, *свикнуѣи*, *одвикнуѣи* итд., затим код именица изведених од глагола, као што су: *навика*, *одвика* итд. У несвршеним облицима везана основа долази са проширењем, тј. интерфиксом *-ава-*: *-викава-*. У РСАНУ забележен је глагол *викнуѣи* у значењу ‘стећи навикну, навикнути се’, али је његова употреба потврђена тек неколиким примерима из старијих извора. Везана основа *-вик-* секундарно је настала према презентској основи од глагола на *-вићи*: *ѣривићи (се)*, *навићи (се)*, *свићи (се)*, *одвићи (се)* итд.⁴

Везана основа *-вој-* коју налазимо у примерима *војска*, *војник*, *војевати*, *војнички* итд. настала је од некадашње самосталне основе **вој-* (уп. Винокур 1959; ШАНСКИ 2010³: 137). У Даничићевом *Рјечнику* забележен је множински облик *вои miles*, с напоменом да му у једнини нема потврде. Општесловенски корен *вој-* врло је чест у антропонимији, „koliko u starim dvočlanim ličnim imenima kao prvi ili drugi dio, toliko i u hipokoristicima: *Vojislav, Vojmil, Vojeslav, Milivoj(e), Dobrivoje, Borivoj, Berivoj, Ljubivoj, Vojo, Vojko*” (Скок 3, под *вој*).

Везаном основом у савременом српском језику сматрамо *-образ-* у речима *изобразити*, *крстиобразан* ‘који има облик крста’, *уобразиши*, *ѣреобразиши*, *једнообразни*, *многобразни* имајући у виду општу семантету ових речи ‘лик, слика, представа’, коју савремена реч *образ* не садржи. У Речнику САНУ у овом значењу реч *образ* издвојена је у виду хомонимне одреднице *образ*² са знаком да је застарела. Речи са поменутом основом *-образ-* у српском језику припадају црквенословенском језичком наслеђу (в. Енци. правосл., под *образ* Божји), а неке су у српски језик ушле под непосредним утицајем руског књижевног језика у прошлости (в. примере у РСАНУ, под *образ*²).

Слично основи *-образ-*, везаном основом сматрамо и основу *-ѣодоб-* у префиксалним, суфиксалним, префиксално-суфиксалним изведеницама и сложеницама: *(не)ѣодобан*, *(не)ѣодобносѣи*, *ѣреѣодобан* ‘свет, пресвет, праведан (о свецима)’⁵, *ѣреѣодобије* ‘титула православног свештенства’, *ѣреѣодобиши*, *ѣѣодобиши се* ‘богоугодним начином живота приближити се Богу’, *ѣѣодобљавати (се)*. Реч *ѣодоба* у значењу ‘облик, форма’ данас се ретко употребљава (в. Скок 1, под *dob*), а у Речнику МС именица *ѣодоба* ‘оно што је по облику слично чему; слика чега, лик, облик’ и ‘створење неодређенога облика’ означена је као покрајинска и потврђена малим бројем примера. За оба значења данас су уобичајене друге речи, нпр. *ѣрилика*, *слика* за прво значење, односно *сѣѣодоба* за друго поменуто значење. Примарна класа речи са везаном основом *-ѣодоб-* припада црквенословенском језичком наслеђу, а са становишта савременог српског књижевног језика православном црквеном дискурсу, што се може илустровати следећим примерима: *Човек је сѣѣворен ѣо образу и ѣѣодобију Бога; И друѣи би окусили дивну леѣѣѣу живљења у Хрисѣѣу и ѣѣодобили му се* итд.

Лексеме *разрок*, *разроко*, *разрокосѣи*, *разрочан* повезује заједничка семантема ‘начин на који се гледа, посматра’ и коренска морфема *-рок-*, која се

⁴ Паралеле са српским језиком налазимо и у другим словенским језицима (в. Фасмер 1986: под *выкнуѣѣ*; уп. Тихонов 1985: 816; Кузьѣцова–Ефремова 1986: 73–74).

⁵ Црквенословенизмом *ѣреѣодобни* (рус. преподобный) у православљу се означава једно од духовних звања које се додељује монасима и монахињама услед богоугодног и светог живота (уп. Енци. правосл.).

са поменутих семантичким садржајем не јавља ни у једној простој, неизведеној речи. Из угла творбе речи, придев *разрок* представља творбену базу према којој су изведене друге речи: *разроко*, *разрокоси*, *разрочан*, што значи да у овим случајевима *-рок-* није учествовало у творби изведеница, већ мотивна реч *разрок*. Међутим, гледано из угла морфемске структуре речи, морфема *-рок-* представља везано коренско (лексичко) језгро поменутих речи, а сама се не јавља као основа какве просте, неизведене речи.

Тумачење придева *разрок* 'коме је свако око управљено у другом правцу, зриков' сложено је како са становишта лексичког порекла основе *-рок-*, тако и са становишта граматичке (морфемске) структуре речи (Јовановић 2007: 82). У конкретном придеву најочигледнији је префикс *раз-*, који је у придев *разрок* унео значење 'усмереност, кретање у различитим правцима, различитост'. На основу података о пореклу ове речи изнетих у *Етимолозијском рјечнику* П. Скока (в. Скок I, под *gverok*; III, под *zreti*; II, под *oko*; III, под *gazan*; III, под *gazrok*), примећено је да је аутор придев *разрок* тумачио на неколико начина.⁶ Такође је примећено да се вишесмисленост у тумачењу тицала лексичке компоненте *-рок(-ø)*, пошто је творбено порекло компоненте *раз-* несумњиво. Различито тумачење везано је само за глас *-p-*, који је Скок објашњавао као резултат укрштања са туђицом *zverok*, затим као резултат алтернације *zn > zr* и као *p* из корена глагола *zreiti*. Информације о пореклу придева *разрок* пружа и Рјечник ЈАЗУ (RJAZU), у којем су наведене две могућности: 1) од корена који је у *zreiti*, *назираи*, премештањем самогласника или 2) од *раз-ок*, при чему је *p* уметнуто (RJAZU, под *gazrok*). Треба напоменути да се не смеју мешати *-рок-* у *разрокоси* и, на пример, *-рок-* у *урок* или *ѝрок*. У првом случају елемент *-рок-* је коренско језгро, по свој прилици од глагола *zreiti* (з из *zreti* је сливено у *раз*) и именице *oko*, или пак под неком другом мотивацијом, док су, у другом и трећем примеру лексема постале од корена глагола *reiti*. Овај и слични случајеви представљају пример морфемске хомонимије.

Везана основа *-скуд-* налази се у речима *оскудеи* / *оскудеи*, *оскудеваи* / *оскудеваи*, *оскудан*, *оскудноси*, *оскудица*. Основа је прасловенског порекла, а у облику придева могла је гласити **skodъ* 'сиромашан' (Скок 2, под *oskudan*).⁷ Слично основи *-рок-*, о којој смо малопре писали, основа *-скуд-* иако се налази у одређеном броју речи, ипак је само у глаголској варијанти *оскудеи* / *оскудеи*, *оскудеваи* / *оскудеваи* творбена основа, док је у речима *оскудан* и *оскудноси* она део творбене основе *оскуд-* и *оскудан-*. Из угла морфемске структуре, основа *-скуд-* свакако представља везано коренско језгро поменутих речи, будући да се сама не јавља као основа какве просте, неизведене речи.

Везана основа *-слон-* налази се у речима с префиксом и суфиксом: *наслони*, *ослони*, *ѝрслони*, *наслон*, *ослонац* итд, а у глаголима несвршеног вида на *-слањаи*: *наслањаи* (*се*), *ослањаи* (*се*), *ѝрслањаи* (*се*) итд. (Скок 3, под *slon*). У поменутих речима читује се опште појмовно значење сачувано у основи, које је у вези са тесним, присним додиром, притиском.

⁶ О опису придева *разрок* код П. Скока в. у Јовановић 2007: 82.

⁷ О потврдама са овом основом у другим словенским језицима в. Фасмер 1986, под *срудный*.

У речима *досуџи*, *засуџи*, *изасуџи*, *насуџи*, *обасуџи*, *одасуџи*, *осуџи*, *џосуџи*, *расуџи*, *џросуџи*, *усуџи* итд. препознајемо заједничку семантому 'покрити што ситном материјом'. Између префикса и инфинитивног наставка у свим примерима налази се елемент *-су-*, као носилац лексичког садржаја, по функцији раван основи. Везана основа *-су-* је у етимолошкој вези са проширеним елементом *-суну-* у глаголу *сунуџи* у значењу 'нагло се просути у чему ситном и растреситом' (в. РМС, под сунути 7а).

Везану основу *-џиљ-* налазимо у речима *џоџиљак*, *зџиљак*, као и од њих изведеним придевима *џоџиљни*, *зџиљни*, *зџиљачни*. Речи *зџиљак* и *џоџиљак* мотивисане су предлошко-падежним везама „*za tylo* и *po tilu* s ротоџи *sufiksa -џk*” (Скок 3, под *zatilak*).⁸

Међу везаним основама глаголске провенијенције издвојићемо и оне које су махом забележене у домаћој литератури, будући да је сам појам везана основа, као што смо напред казали, примарно посматран кроз категорију глагола (уп. Драгићевић 2014; Клајн 2002: 242–243; Бабић 1986: 477):

- везана основа *-јм-* (*-јмиџи-*) налази се у речима: *зајмиџи*, *најмиџи*, а одагле у именичким изведеницама са аломорфом *-јам-*: *зајам*, *најам* итд.;
- везана основа *-џр-* (*-џреџи* / *-џријеџи*) код глагола свршеног вида у *доџреџи* / *доџријеџи*, *уџреџи* / *уџријеџи* (*се*), *оџуџреџи* / *оџуџријеџи* (*се*), односно *-џир-* код глагола несвршеног вида;
- везана основа *-влач-* (*-влак-*) (*-влачиџи*) у глаголима несвршеног вида *увлачиџи*, *свлачиџи*, *довлачиџи*, *извлачиџи*;
- везана основа *-м(ј)еџи-* (*-м(ј)еџиџи*) у *џримеџиџи* / *џримјеџиџи*, *земеџиџи* / *замјеџиџи*, односно у несвршеној форми *-м(ј)еџива-* (*-м(ј)еџиваџи*) у *џримеџиваџи* / *џримјеџиваџи*, *земеџиваџи* / *замјеџиваџи* итд.;
- везана основа *-мол-* (*-молиџи*) у *измолиџи* (*се*), *џомолиџи*, *џромолиџи*, односно у несвршеној форми *-маљ-* (*-маљџи*): *џомаљџи*, *џромаљџи* итд.;
- везана основа, односно везани елемент основе *-ч-* (*-чеџи*) у глаголима *џочеџи*, *начеџи*, *зачеџи*, *зџочеџи*;
- везана основа, односно везани елемент основе *-џ-* (*-џеџи*) у глаголима *зџеџи*, *расџеџи*, *одаџеџи* односно *-џињаџи* у несвршеним формама глагола;
- везана основа *-колач-* (*-колачиџи*) у *исколачиџи* (*се*), *расколачиџи* 'широко отворити очи, разрогачити';
- везана основа *-џој-* (*-џојџи*) у *џриџојџи*, *сџојџи*, *расџојџи*;
- везана основа *-џрем-* (*-џремџи*) у *доџремџи*, *оџремџи*, *сџремџи*;
- везана основа *-џну-* (*-џнуџи*) у *наџнуџи*, *џоџнуџи*, *саџнуџи* итд., односно *-џиња-* (*-џињаџи*) у формама несвршеног вида: *наџињаџи*, *саџињаџи* итд.;
- везана основа *-клој-* (*-клојџи*) у *заклојџи*, *џоклојџи*, *расклојџи* односно *-клаја-* (*-клајџи*) у облицима несвршеног вида;
- везана основа *-сџр-* (*-сџреџи*) у глаголима *џросџреџи*, *засџреџи*, *одасџреџи*, односно *-сџир-* (*-сџираџи*) у облицима несвршеног вида итд.

⁸ За разлику од савременог српског, ова основа сачувала је самосталност у другим словенским језицима: рус. *џыл* 'задња страна леђа, залеђе', укр. и буг. *џил*, словен. *til*, чеш. *tyl* 'задњи део главе, затиљак' итд. (в. Фасмер 1986, под *тыл*).

Са становишта морфемске анализе, речима са везаним основама у одређеном смислу блиске су речи без основа, тј. корена речи, у којима је некадашњи творбени формант (префикс) у споју са граматичким наставком пренео на себе и садржај некадашње основе, нпр. у глаголу *ући* *у-*, које је по пореклу префикс за означавање смера ка унутрашњости нечега, заједно са инфинитивним наставком чини глагол у чијем је садржају прозирна семантика крећања (уп. још и *доћи*, *изаћи*, *оћићи* и сл.).

5. Из ТВОРБЕНОГ УГЛА. Творбена анализа речи са везаним основама наслања се на морфемску, будући да се при овој анализи до основе долази рашчлањивањем (одвајањем) лексичке основе од других везивних елемената (граматичких морфема). За разлику од уобичајеног поступка да се при утврђивању творбеног односа полази од целе мотивне речи (или синтагме) као творбене базе, анализа речи са везаним основама најчешће пред собом има модел по којем су такве речи, са истом несамосталном основном у своме средишту, саздане. Из угла творбе речи, постојање везане основе претпоставља две могућности. Прва могућност је да везана основа буде и деривациона основа, што је случај са највећим бројем овде анализираних речи. Друга могућност је да се везана основа не подударе са творбеном основном у свим речима једне породице (творбена основа *оскуд-*, а не *-скуд-* у *оскудан*, *оскудица* или творбена основа *разрок-*, а не *-рок-* у *разроко*, *разрокосић*), али да представља везано лексичко језгро (корен) које се само не јавља као основа какве прости, неизведене речи (*-скуд-*, *-рок-*).

Реч-твореница има два типа елемената: творбену основу (или основе) као лексички део и форманте са означном или граматичком функцијом у промени значења и(ли) граматичке категорије мотивне речи. Ово су начелна полазишта у творбеној анализи, која се односе и на творбену структуру речи са везаним основама. Најчешћи творбени модел речи са везаним основама домаћег (словенског) порекла, као што нам анализирани примери показују, гласи: префикс + везана основа (+ суфикс/интерфикс) + граматички (флективни) наставак.

6. Закључак. На основу анализе речи са везаним основама домаћег (словенског) порекла, коју смо у овом раду спровели, дошли смо до следећих закључака.

Речи са везаним основама у српском језику у знатној мери представљају резултат промена у морфемској структури речи, које су у одређеној мери биле својствене и другим словенским језицима. Резултати тих промена налазе се и у другим граматичким категоријама, а не само у префиксираним глаголима, како се најчешће у домаћој литератури до сада писало.

Употреби термина *везана основа* за основе које увек долазе у речима са другим творбеним елементом – префиксом, суфиксом или у сложеницама са неком другом основном, без обзира на то да ли су домаћег или страног (интернационалног) порекла – треба дати предност над другим појмовно блиским терминима, као што је, на првом месту, афиксоид. Термин *везана основа* саздан је од домаћег материјала, већ дуго је у употреби, а, такође, широко је заступљен и познат у широј словенској литератури.

Појам ‘везана основа’ узима се у ширем смислу и онда када се под њим подразумева шира основа састављена од везаног елемента од једног гласа и граматичког наставка, нпр. *-ч-* у *-чеџи*: *џочеџи*, *начеџи*, *зачеџи*, *зайочеџи* или *-й-* у *-јеџи*: *зajeџи*, *најеџи*, *џојеџи*, *расјеџи*, *сајеџи*, *одајеџи* итд.

У српском језику још увек није поуздано утврђен приближан број везаних основа. Разлог томе можда треба тражити у чињеници да су за одређивање и тумачење везаних основа у српском језику, као делу велике словенске језичке породице, неопходна, у одређеној мери, компаративно-историјска проматрања, што за савремену, синхронијски оријентисану творбу речи не може бити релевантан истраживачки метод (посебно у делу анализе и презентације морфемски рашчлањеног лексичког фонда у граматичким приручницима савременог језика).

Иако је несумњиво то да везана основа представља срж лексичког дела речи – са мање-више прозирним лексичким садржајем који уноси у целину речи – у неким случајевима, ипак, није лако одредити њено опште појмовно значење. Због тога нам се, барем за један број везаних основа, чини погодном илустрација њиховог значења коју је изнео руски филолог Н. М. Шански (2010³: 139). Говорећи о значењу везаних основа, као и о односу слободне и везане основе, овај аутор је слободне основе упоредио са целим речима, тј. именицама у основном, номинативном облику, док је везане основе упоредио са фразеолошким јединицама које значење реализују само у одговарајућем „устаљеном” споју.

До приближног списка везаних основа домаћег (словенског) порекла може се доћи само детаљнијом анализом на ширем корпусу српског језика. Таква једна анализа довела би до утврђивања знатно већег броја везаних основа домаћег порекла од онога који је представљен у досадашњој литератури.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Винокур, О. Г. *Заметки по русскому словообразованию*. <<http://www.philology.ru/linguistics2/vinokur-59.htm>> 28.12.2015.
- Даничић, Ђ. *Рјечник из књижевних сѣларина српских*. I–III. У Биограду, 1863–1864.
- Драгићевић, Рајна. Улога префикса у очувању или потискивању неких прасловенских глагола у савременом српском језику. *Српски језик XIX* (2014): 235–249.
- Енци. правосл.: *Енциклопедија православања I–III*, штампано с благословом Његове Светости Патријарха српског господина Павла (гл. ур. Димитрије М. Калезић). Београд: Савремена администрација, 2002.
- Јовановић, Владан. О неким лексемама са општим појмовним значењем ‘гледати, посматрати’ и њиховој лексикографској обради. Сreto Танасић (гл. ур.). *Шездесет година Инстџитуту за српски језик САНУ*. Зборник радова II. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007, 79–85.
- Јовановић, Владан. О речима са везаним основама страног порекла из угла граматике (творбе речи) и лексикографије. *Научни сасџтанак слависта у Вукове дане 42/1* (2013): 295–308.
- Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику. Први део: слагање и џрефиксација*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, Матица српска, 2002.
- Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику. Други део: суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска, 2003.

- Кузнецова, А. И., Ефремова Т. Ф. *Словарь морфем русского языка*. Москва: Русский язык, 1986.
- Кузнецова, А. И. Принципы морфемного анализа и построение словаря морфем. А. И. Кузнецова, Т. Ф. Ефремова. *Словарь морфем русского языка*. Москва: Русский язык, 1986, 3–19.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска (I–III), Нови Сад: Матица српска (IV–VI), 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–. Београд: САНУ, 1959–.
- Тихонов, А. Н. *Словообразовательный словарь русского языка*. I–II. Предисловие 3–52. Москва: Русский язык, 1985.
- Ушаков, Д. Н. *Большой толковый словарь современного русского языка*. Москва: Альта-Принт, 2005.
- ФАСМЕР, Макс. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Б. А. Ларина (ур.). I–IV. Москва: Прогресс, 1986.
- ШАНСКИ, Н. М. *Очерки по русскому словообразованию*. Москва: УРСС, 2010³.
- Энци. сл.: *Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий* (ур. А. Н. Тихонов и др.). I–II. Москва: Флинта – Наука, 2008.

*

- ВАВИЋ, Stjepan. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: JAZU, 1986.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- СКОК, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.

Владан Йованович

СВЯЗАННЫЕ ИСКОННО СЕРБСКИЕ (СЛАВЯНСКИЕ) ОСНОВЫ В МОРФЕМНОЙ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СТРУКТУРАХ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье рассматриваются слова со связанными исконно сербскими (славянскими) основами с точки зрения их морфемной и словообразовательной структур. Исходя из того, что понятие ‘связанные исконно сербские основы’ в сербской лингвистической литературе чаще всего ассоциируется с категорией приставочных глаголов, автор также представил – на материале определенного числа примеров – основы и других частей речи. Наряду с морфемным и словообразовательным анализами, в работе дан краткий обзор других вопросов, в том числе вопрос изменений в морфемной структуре слова, а также определение термина ‘связанная основа’ по отношению к другим более или менее родственным понятиям и терминам.

Институт за српски језик САНУ
Ђуре Јакшића 9, 11000 Београд, Србија
vladjovanovic@hotmail.com